

ESKI UYG‘UR TILIDAGI TIBBIY TERMINLARNING LEKSIK- SEMANTIK XUSUSIYATLARI

Ro‘ziyev Navro‘z Ixtiyor o‘g‘li

Toshkent davlat tibbiy universiteti

ijtimoiy fanlar kafedrası o‘qtuvchisi

Abdumajidova Sabrina Xurshid qizi

Toshkent davlat tibbiyot universiteti

2-kurs talabasi

Annotatsiya. Mazkur maqolada eski uyg‘ur turkchasidagi tibbiy terminlarning leksik-semantik xususiyatlari, ularning tasnifi, yasalish usullari hamda kelib chiqish manbalari tahlil qilinadi. Tadqiqotning asosiy manbasi sifatida Macideg‘ul Batmazning “Eski Uygur T‘urk‘esinde Tıp Terimleri” nomli ilmiy ishi olindi. Maqolada uyg‘ur tibbiy matnlarida uchraydigan terminlar tana a‘zolari nomlari, kasallik nomlari, dori vositalari, o‘lchov birliklari, shifokor nomlari va umumiy salomatlik bilan bog‘liq birliklarga ajratilib sharhlanadi. Shuningdek, terminlarning turkiy qatlamga mansubligi bilan birga, sanskrit, so‘g‘d va xitoy tillari bilan aloqasi ham yoritiladi. Ayrim terminlar misolida qadimgi tibbiy tafakkur va til taraqqiyoti o‘rtasidagi uzviy bog‘liqlik ko‘rsatib beriladi. Natijada, eski uyg‘ur tibbiy terminologiyasi turkiy ilmiy til taraqqiyotining muhim bosqichlaridan biri ekani asoslanadi.

Аннотация. В данной статье рассматриваются лексико-семантические особенности медицинских терминов в староуйгурском языке, их классификация, способы образования и источники происхождения. В качестве основного источника использовано исследование Macideg‘ul Batmaz “Eski Uygur T‘urk‘esinde Tıp Terimleri”. Медицинские термины, встречающиеся в староуйгурских текстах, анализируются по тематическим группам: названия частей тела, болезней, лекарств,

единиц измерения, наименований врачей и общих состояний здоровья. Особое внимание уделяется как исконно тюркскому пласту терминологии, так и заимствованиям из санскрита, согдийского и китайского языков. На основе конкретных примеров раскрывается связь между развитием языка и медицинского мышления. Делается вывод о том, что староуйгурская медицинская терминология занимает важное место в истории формирования тюркского научного языка.

Abstract. This article analyzes the lexical-semantic features of medical terms in Old Uighur Turkish, their classification, word-formation patterns, and etymological sources. The main source of the study is Macidegül Batmaz's work "Eski Uygur Türkçesinde Tıp Terimleri". The article examines medical terminology in Old Uighur texts by grouping them into body-part names, disease names, medicine-related terms, units of measurement, physician terms, and general health expressions. Particular attention is paid to the coexistence of native Turkic vocabulary with loanwords from Sanskrit, Sogdian, and Chinese. Through selected examples, the paper demonstrates the close relationship between the historical development of language and the scientific understanding of medicine. It concludes that Old Uighur medical terminology represents an important stage in the formation of Turkic scientific language.

Kalit soʻzlar: eski uygʻur tili, tibbiy terminlar, terminologiya, kasallik nomlari, tana aʻzolari, turkiy qatlam, soʻz yasalishi.

Ключевые слова: староуйгурский язык, медицинские термины, терминология, названия болезней, части тела, тюркская лексика, словообразование.

Key words: Old Uighur, medical terms, terminology, disease names, body parts, Turkic vocabulary, word formation.

Kirish. Turkiy xalqlar yozma merosida eski uygʻur tilidagi dunyoviy matnlar alohida oʻrin tutadi. Ana shu yozma manbalar orasida tibbiyotga oid qoʻlyozmalar ilm-fan tarixini, xalq tabobatini va qadimgi terminologik tafakkurni yoritishda muhim ahamiyatga ega. Turfan hududidan topilgan tibbiy matnlar faqat davolash amaliyoti haqida emas, balki uygʻurlarda ilmiy tibbiyot tili shakllanganini ham koʻrsatadi. Shu bois eski uygʻur tibbiy

terminlarini o‘rganish tilshunoslik, terminologiya, madaniyat tarixi va tibbiyot tarixi uchun ham dolzarbdir. Macidegül Batmaz mazkur terminlarni fonetik, semantik, struktur va etimologik jihatdan tahlil qilgan bo‘lib, aynan shu yondashuv maqolamizning nazariy asosini tashkil etadi (Batmaz, 2013).

Maqolaning maqsadi — eski uyg‘ur turkchasidagi tibbiy terminlarning asosiy leksik-semantik xususiyatlarini ochib berish, ularning mavzuviy guruhlarini tavsiflash hamda so‘z yasalishi va kelib chiqishi nuqtayi nazaridan o‘ziga xos tomonlarini ko‘rsatishdan iborat. Ushbu vazifani bajarishda tibbiy matnlarda qayd etilgan organ nomlari, kasallik nomlari, dori vositalari, o‘lchov birliklari va shifokor atamalari tahlil qilindi. Mazkur yondashuv, bir tomondan, qadimgi uyg‘ur tilining ilmiy salohiyatini ko‘rsatsa, ikkinchi tomondan, turkiy tillarda atama yaratish an’anasining erta bosqichlarini yoritadi.

Asosiy qism. Eski uyg‘ur tibbiy terminologiyasini o‘rganish, avvalo, manbalar masalasini aniqlashtirishni talab etadi. Batmazning qayd etishicha, tadqiqot uchun ilgari o‘qilgan va tarjima qilingan tibbiy matnlar korpusi asos qilib olingan. Bu matnlar ba’zan jiddiy zararlangan bo‘lsa-da, ularda tibbiyot amaliyotiga oid terminlar, kasallik tavsiflari va davolash retseptlari saqlanib qolgan. Shu jihatdan ular nafaqat til yodgorligi, balki ilmiy amaliy ma’lumot manbai sifatida ham qimmatlidir. Tadqiqotda terminlar tovush, ma’no, tuzilish va kelib chiqishi bo‘yicha tahlil qilingani, ularning alifbo tartibida berilgani va mavzuviy guruhlariga ajratilgani metodik jihatdan muhimdir (Batmaz, 2013; Türkmen, 2006).

Mavzuviy tasnif eski uyg‘ur tibbiy terminologiyasining ichki tizimini ko‘rsatib beradi. Birinchi katta guruh — tana a’zolari va tana qismlarini bildiruvchi terminlardir. Masalan, adak “oyoq”, elig “qo‘l”, emig “ko‘krak, ko‘krak uchi”, et “go‘sht, badan eti” kabi birliklar inson anatomiyasi bilan bog‘liq asosiy nomlar sirasiga kiradi. Ushbu terminlarning aksariyati turkiy ildizga ega bo‘lib, ularning ayrimlari bugungi turkiy tillarda fonetik o‘zgarishlar bilan yashab qolgan. Bu holat tibbiy leksikaning muhim qismi xalq tiliga yaqin qatlamdan shakllanganini ko‘rsatadi. Organ nomlarining kundalik hayotga yaqin bo‘lishi tibbiy til bilan umumxalq leksikasi o‘rtasida tabiiy uzviylik mavjud bo‘lganini ko‘rsatadi.

Ikkinchi guruh kasallik nomlaridan iborat bo‘lib, ular ko‘pincha og‘riq sezilgan a‘zo yoki klinik belgi asosida nomlangan. Masalan, ag‘iz yel iborasi og‘izdagi yallig‘lanish holatini, tiş ag‘ri- birikmasi tish og‘rig‘ini, bokuk bo‘g‘oqni, tın bozgak esa nafas qisilishini anglatadi. Bunday nomlash usuli qadimgi tibbiy tafakkurda simptomning bevosita kuzatilishi va so‘z bilan ifodalanishi yetakchi bo‘lganini ko‘rsatadi. Kasallik nomlari ko‘pincha ikki komponentli tuzilishga ega bo‘lib, birinchi qism a‘zoni, ikkinchi qism holatni yoki og‘riqni bildiradi. Demak, tibbiy terminologiya tasodifiy yig‘indi emas, balki aniq semantik tamoyillarga asoslangan tizimdir.

Uchinchi guruhga dori vositalari bilan bog‘liq terminlar kiradi. Uyg‘ur tibbiy matnlarida umumiy ma‘noda “dori” uchun em so‘zi qo‘llanadi. Bundan tashqari, ayrim o‘rinlarda ot so‘zi “moy” yoki “dori” ma‘nosini anglatadi, ichib qabul qilinadigan dori esa içgü ötkürgüsi shaklida ifodalanadi. Bu holat dori vositalarining qo‘llanish shakliga qarab maxsus nomlar paydo bo‘lganini bildiradi. Demak, qadimgi uyg‘ur tabobatida dori faqat modda sifatida emas, balki uni iste‘mol qilish usuli bilan birga nomlangan. Tibbiyot tilidagi bunday aniqlik davolash amaliyotining ancha rivojlanganidan darak beradi.

Tibbiy matnlarda o‘lchov birliklarining uchrashi ham amaliy tibbiyotning muhim belgisi hisoblanadi. Bakır, batır, batman, bulung, çan, stır, süngük, ülüş kabi birliklar retseptlarda dorivor moddalarning miqdorini belgilash uchun ishlatilgan. Ularning ayrimlarining zamonaviy o‘lchov tizimidagi aniq ekvivalenti noma‘lum bo‘lsa-da, bu birliklarning mavjudligi dori tayyorlash jarayoni tasodifiy emas, balki me‘yor asosida olib borilganini ko‘rsatadi. Shunday ekan, eski uyg‘ur tibbiy terminologiyasida faqat anatomik yoki kasallik nomlari emas, balki farmatsevtik amaliyotga oid maxsus birliklar ham muhim o‘rin egallaydi.

Shifokor ma‘nosini bildiruvchi terminlar ichida otaçı bakşı birligi alohida diqqatga sazovordir. Eski turk tilida otaçı, emçi va atasagundur kabi birliklar ishlatilgani ma‘lum, ammo uyg‘ur tibbiy matnlarida aynan otaçı bakşı shaklining uchrashi tabib faoliyatida nafaqat amaliy tabobat, balki ruhiy-ma‘naviy vazifa ham mavjud bo‘lganini anglatadi. Bu termin tarkibidagi bakşı qismi qadimgi turkiy madaniyatda tabib, donishmand va ruhoni

obrazlarining bir-biriga yaqin bo‘lganini yodga soladi. Shu sababli eski uyg‘ur tibbiy terminologiyasi faqat til faktlari emas, balki madaniy qarashlarning ham ifodasidir.

Umumiy salomatlikka oid terminlar orasida büt “yaxshilanish”, emle- “davolamoq”, iglig “kasal”, yak- “surtmoq” kabi birliklar mavjud. Bu terminlar davolash jarayonining turli bosqichlarini ifodalaydi: tashxis, muolaja, sog‘ayish va parvarish. Ayniqsa, fe‘l shaklidagi terminlarning ko‘pligi qadimgi tibbiy matnlarning statik lug‘at emas, balki amaliy ko‘rsatma xarakteriga ega bo‘lganidan dalolat beradi. Demak, tibbiy til nominal birliklar bilan cheklanmay, harakat va amaliy jarayonlarni bildiruvchi vositalar bilan ham boyigan.

Terminlarning tuzilishi jihatidan tahlili qadimgi uyg‘ur tilining atama yaratish imkoniyatlari keng bo‘lganini ko‘rsatadi. Batmaz ma’lumotlariga ko‘ra, uyg‘ur tilida sodda terminlar, yasama terminlar, birikmali terminlar va fe‘l guruhidan yasalgan birliklar mavjud. Masalan, emig so‘zi em- fe‘l ildiziga -(i)g qo‘shimchasi qo‘shilishi orqali yasalgan bo‘lsa, tiş agri- kabi birliklar sintaktik yo‘l bilan hosil bo‘lgan terminlardir. Bu yerda tilning ichki imkoniyatlari faol ishlatilgani ko‘rinadi. Tilshunoslik nuqtayi nazaridan, bunday yasama va birikmali terminlar qadimgi turkiy tillarda ilmiy nominatsiya tamoyillari ancha erta shakllanganini ko‘rsatadi.

Kelib chiqish nuqtayi nazaridan esa eski uyg‘ur tibbiy terminologiyasi ikki asosiy qatlamdan tashkil topadi. Birinchi qatlam — tub turkiy so‘zlar bo‘lib, ular anatomik nomlar, kasallik belgilarining sodda tavsifi va davolash amaliyotiga oid fe‘llarda ko‘proq uchraydi. Ikkinchi qatlam esa sanskrit, so‘g‘d va xitoy tillaridan kirib kelgan o‘zlashmalardan iborat. Masalan, ayrim xilt nomlari yoki diniy-falsafiy tibbiyotga aloqador birliklar tashqi manbalar bilan bog‘lanadi. Bu holat uyg‘ur tibbiyoti Xitoy, Hind va Islom tibbiyot an‘analari bilan aloqada rivojlanganini tasdiqlaydi. Demak, terminologiya bir tomondan milliy tilning ichki imkoniyatlariga, ikkinchi tomondan esa madaniyatlararo aloqalarga tayangan holda shakllangan.

Eski uyg‘ur tibbiy matnlarida ayrim terminlarning bugungi turkiy tillarda yashab qolgan shakllari tarixiy davomiylikni yaqqol ko‘rsatadi. Adakning oyoq, eligning el yoki qo‘l, emigning emchak bilan bog‘lanishi semantik yadroning asrlar davomida saqlanganini

anglatadi. Biroq fonetik o‘zgarishlar, ayrim o‘rinlarda sinonimik almashinuvlar va boshqa tillar ta’siri sababli bu birliklar turli shakllarda taraqqiy etgan. Shu jihatdan eski uyg‘ur tibbiy terminologiyasi nafaqat tarixiy-lug‘aviy material, balki qiyosiy turkologiya uchun ham boy dalillar manbaidir.

Tibbiy terminlarni o‘rganishda semantik shaffoflik masalasi ham muhimdir. Ko‘plab turkiy terminlar bir qarashdayoq tushunarli bo‘lib, bemor yoki tabib uchun murakkab izoh talab qilmagan. Masalan, tiş agrı- yoki agız yel kabi birliklarda ma’no komponentlari ochiq ko‘rinadi. Aksincha, o‘zlashma terminlar ko‘proq maxsus tayyorgarlikni talab qilgan bo‘lishi mumkin. Bu esa terminologiyada xalqona qatlam bilan mutaxassislar qatlami o‘rtasida ma’lum farq mavjud bo‘lganini ko‘rsatadi. Shunday bo‘lsa-da, umumiy tizimda har ikkala qatlam bir-birini to‘ldirib, tibbiy tilning boyishini ta’minlagan.

Shu nuqtai nazardan, eski uyg‘ur tibbiy terminologiyasi faqat til tarixining emas, balki ilmiy tafakkur tarixining ham qimmatli ko‘rsatkichidir. Unda kasallikni tasvirlash, dori tayyorlash, muolajani belgilash va sog‘ayish holatini ifodalash uchun yetarlicha rivojlangan leksik tizim mavjud. Bu esa uyg‘ur tilining o‘z davrida ilmiy va amaliy ehtiyojlarni qondira olgan terminologik salohiyatga ega bo‘lganini ko‘rsatadi. Ayniqsa, atamalarning tizimli ravishda guruhlariga ajratilishi va tahlil qilinishi bu qatlamni bugungi o‘zbek va umumturkiy terminologiya tadqiqotlari uchun ham muhim manbaga aylantiradi.

Xulosa. Eski uyg‘ur turkchasidagi tibbiy terminlar turkiy ilmiy til taraqqiyotining yuksak namunasidir. Ushbu terminologik qatlamda anatomik nomlar, kasallik nomlari, dori vositalari, o‘lchov birliklari, shifokor atamaları va umumiy salomatlik birliklari o‘zaro bog‘liq tizimni hosil qilgan. Terminlarning katta qismi tub turkiy negizda shakllangan bo‘lsa-da, sanskrit, so‘g‘d va xitoy tillari bilan aloqador unsurlar ham mazkur tizimni boyitgan. Bu esa uyg‘ur tibbiyotining ko‘p qatlamli, madaniyatlararo va ilmiy xarakterga ega bo‘lganini tasdiqlaydi. Eski uyg‘ur tibbiy terminlarini tadqiq etish orqali biz nafaqat qadimgi tabobat haqidagi bilimlarni, balki turkiy tillarda atama yaratish tajribasining tarixiy ildizlarini ham chuqurroq anglaymiz.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Batmaz, Macidegöl. Eski Uygur Türkçesinde Tıp Terimleri. Yüksek Lisans Tezi. Ankara, 2013.
2. Arat, R. R. Zur Heilkunde der Uiguren. Berlin, 1930.
3. Türkmen, Seyfullah. Eski Anadolu Türkçesinde Tıp Terimleri. Doktora dissertatsiyasi, 2006.
4. Gül, Bülent. Eski Türk Tarım Terimleri. Doktora dissertatsiyasi, 2004.
5. Kabadayi, Osman. Eski Türkçe Gökbilimi (Astronomi) Terimleri. Magistrlik dissertatsiyasi, 2007.
6. Gürkan, Mahmut. Orta Asya'daki Eski Türk Tıbbının, Başlangıçtan 14. Yüzyıla Kadarki Döneme Ait Bilinen Türkçe Tıp Metinlerinde, Tıp Tarihi Açısından Değerlendirilmesi. Doktora dissertatsiyasi, 2010.